
KRITIKAI SZEMLE

K Ö N Y V E K „NEM DALOLUNK”

Vas István Alexandriában

(„... egy alexandriai világ peremén”) Hogy az irodalmi kritika, bárhogy is gondolják hívei és ellenfelei, mégis „csak” periférikus, az irodalom perifériáján létező – nem oda szorult, éppenséggel ott létező – „műfaj”, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a múlt idő vitái, az egykor nagyon fontosnak vélt, de későbbre kifakult irodalmi viták, amelyek éltető jelen idejükben nemzedékeket mozgattak meg, írói törekvéseket határoztak és költői iskolákat formáltak meg, későbbre pedig simán feledésbe merültek. Pedig ezeket a vitákat mindig az irodalmi kritika indította, a kritikusok kezdeményezték és folytatták, mintha egyszerre középre álltak volna látszólag megfellebbezhetetlen ítéleteket osztva vitathatatlanak vélt mércék nevében. Még a nagy kritikusai egyéniségek is, ha ilyenféle pozícióba keveredtek, megtépzva, megsúfolva vonultak le a vita színhelyéről. És vitték magukkal a középpontból az irodalom peremére az irodalmi kritikát. A kritika illő helye a periféria. A perifériának talán nincs méltósága? Miért ne lenne méltósága, miért ne lenne önérzete a periférián létezőnek? Halász Gábor irodalmi gondolkodásának méltóságán mit sem ront, hogy csatát vesztett a „harmincasokkal”, a „harmadik nemzedék” költőivel folytatott polémiában. Halász Gábor valóban vesztese lenne ennek a polémiának? Vagy itt valami egészen másról van szó? Valami sokkal fontosabbról, ami nem a polémia, hanem a költészet lényegének a kérdéskörébe tartozik? „Balgaság volna tagadni, hogy Alexandriában élünk – mondja Vas István a Miért nem rikkantunk? című, »meg nem jelent«, 1944-ben írott vitacikkében –, s ennek hátrányaitól Halász Gábor tanácsai se tudnak megszabadítani bennünket. Viszont Halász Gábor kedvéért se mondanánk le Alexandria előnyeiről.” Majd helyesbít: nem „Alexandriában” élünk, hanem „egy alexandriai világ peremén”. Majd gondolkodásában szokatlan pátozzsal teszi hozzá: „Műveltség és szenvedély, barbárság és virtuozitás ritka és őszinte násza: ez a mi sajtáságos feladatunk.” (Zárójelbe való egy léha megjegyzés: mikor ismerte meg Vas István Konsztantinosz Kavafisz költészetét?)

Halász Gábor kétszer is megismételt bírálata mély nyomokat hagyott a „harmadik nemzedék” irodalmi tudatában. A *Nyugat*ban közölt Halász Gábor-vitacikkre Weöres Sándor versben válaszolt, a *Magyar Csillag*ban megismételt bírálatra Rónay György válaszcikkkel, Vas István az idézett „meg nem jelent” vitáirattal. Az Alexandria-kérdésben

folyt polémiának fontos szerepe van Vas István *Azután* (1990) című emlékiratában is. A „líra regénye” ezen újabb fejezetében tesz említést Halász Gábor *Magyar Csillag*-beli vitacikkéről, amelyben a kritikus a „harmincasok” – Vas István nemzedéke – költői válságot teremtő klasszicizáló hajlamát bírálja. Illetve Halász Gábor vitacikkéről valóban csak említést tesz, ám sokkal fontosabbnak tartja Rónay György válaszát, ezt a sajátos nemzedéki önvédelmet. Hogy akkoriban ő maga is vitába szállt Halász Gáborral, nem is olyan fontos. Az ő vitairata ugyanis csak jóval később, *Az ismeretlen isten* (1974) című tanulmánykötetében jelenik meg. Érdemes ideírni a dátumokat is. Halász Gábor írása a *Magyar Csillag* 1944. február 15-ei számában jelent meg, Rónay György válasza Halász Gábor rövid viszontválaszával együtt az április 1-jei számban. Ez a folyóirat utolsó száma, a rákövetkezőt kinyomtatták ugyan, de már nem fűzték össze, nem is jelenhetett meg. Illés Endre őrzött meg belőle néhány kinyomtatott ívet. Azért írtam ide a dátumokat, hogy láthassuk a vita történelmi keretét. Mintha abban is volna valami az „Alexandria peremén”-élményből, hogy a vita idején a vesztes háborúra még bekövetkezik a német megszállás is, közben a neves kritikus és a nemzedék reprezentánsai keményen vitatkoznak. Miről is? Halász Gábor a történelem rettenetében a „kiáltást” kéri számon a nemzedék költőin, ezek meg azt mondják, „nem rikkantunk”, nem dalolunk, verset írunk klasszikus formában, holott tudjuk – miként Vas István írja –: „a költészet régóta nem volt ilyen kevéssé formakérdés, mint a mi verseinkben”. Ennyire fontos volna? Éppen akkor? Úgy látszik, nincs abban semmi meglepő, és nincs benne semmi léhaság, ha a legválságosabb időben a költészet problémájává a forma válik, beszédmódjává pedig a klasszikus visszafogottság.

Rónay György tanulmánya „személyesen” érintette Vas Istvánt, ahogyan arról az *Azután*-ban beszámol. De nem azért, amit Halász Gábor „a mi nemzedékünket” csépelő-csepülő tanulmánya ellenében felhozott a válasz szerzője, hanem azért, mert éppen azokban a napokban történt valami fontos, valami nevezetes változás a költő gyakorlatában, versírásában, a versről való gondolkodásában. Azt mondja Vas István az *Azután* második kötetében, hogy „Rónay olyasmiket hozott föl a mi nemzedékünk védelmére, mint a forma öntudatos művészete, a tartózkodó intellektuális hősiesség, amely legyőzi »a lazaság ihletbeli anarchiáját«, a mi líránkat föl kell törni, mint a dióhéjat. És főként a fegyelmet, az értelmet és formait hirdette mint legfőbb erényünket”. Ha csak a *Magyar Csillag* 1944. évi számait lapozzuk át, és megnézzük a nemzedék költőjének – mondjuk, Radnóti Miklós, Weöres Sándor, Rónay György, Kálnoky László, Zelk Zoltán – ott közölt verseit, vagy éppen Vas István nevezetes Monádok című versét, ami a két vitacikk, Halász Gábor és Rónay György írása között jelent meg, akkor nem vitatható el Rónay György igaza, még akkor sem, ha tudjuk, hogy Halász Gábor is ezt mondja, csak másképpen ítéli meg, az ítéletekre viszont, bármennyire is fájdalmasak, nem érdemes mentséget keresni. Rónay szerint az „új”, amit e nemzedék hozott a magyar költészetbe, így foglalható össze: „fegyelmet hozott, az intellektus megbecsülését, a forma öntudatos művészetét, – nem epigon formabüvészkedést, mint vádolni szokták! – fegyelmet az ihletben is: visszaadta a versbe azt a villamos szikrát, melynek fényénél a strófák zenéje, mint anyagi kar, megragadja, gyűrűjébe öleli, rabul ejti az örökkévalót, az ideákat. A »második« nemzedék »valója« után megtalálta s macacsul keresi újra és újra azt az »égi valót«, a földi valónak azt az »égi mását«, melyről Vojtina beszél. Ne szégyelljük: eszményibb lett. S az eszményt mindig inkább a klasszikusok találták meg”.

Csakhogy Vas István az *Azután* tanúsága szerint akkor már mintha túl lenne ezen a versekkel bizonyítható „eszményin”. Így emlékezik a költő: „Hiszen két héttel azelőtt –

tegyük hozzá: a Monádok egy hónappal korábban jelent meg – még én is lelkesen követtem volna, amint hogy elvileg most is egyetértettem vele.” Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az 1944-ben írt *Miért nem rikkantunk?* című vitacikk, ami akkor nem jelent meg. „Akkor hát mi feszélyezett a cikkében? Az, hogy a hirtelen felbuzgó forrás vize kisodorta belőlem azt a nagy fene fegyelmet, és már nem bántam egy kis laza ihletbeli anarchiát, a dióhéj-fegyelem helyébe egy kis közvetlenséget. Kezdtem úgy érezni, hogy a németek, miközben végleg leigázták az országot, felszabadították bennem a költőt. Sőt, erőt adtak hozzá, és kedvet is, hogy kibírjam a megpróbáltatásokat, és minél tovább tudjam folytatni a magam verses leletnaplóját.”

Ekkor születnek – e verses leletnapló darabjaiként – a Márciustól márciusig ciklus versei. Első nézésre pillanatfelvételeknek látszanak, az élet közvetlen dokumentumainak, szinte eltüntetik a megélés és a megírás közötti időt. Az *Azután* leírja a ciklus majdnem minden darabjának születési körülményeit. Nem is nagyon lehet tudni, a versek dokumentálják vajon az életet, vagy az élet a verseket. Itt aztán valóban nem „formakérdés” a költészet. A költő visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy se Radnóti, se Ottlik Géza nem lelkesedett e „verses leletnapló” darabjaiért. Úgy látszik, finnyás ízlésüket bántotta a közvetlenség, és talán még inkább az, hogy a költő ezekben a versekben, bizony, helyenként „rikkantgat” is. Maga a költő is, emlegetett vitacikkében, még az írta: „Elvégre a költészet főcélja mégsem a csiklandozás és az elfáradt érzékek izgatása.” Mintha Radnóti is, Ottlik is azt mondanák ezekre a versekre: „Elvégre. . .”

(*A leletnapló előtt: a Monádok*) A Monádok, amit Lengyel Balázs Vas István költészetére „lírai csúcshatár”-nak mond – valóban a dióhéj-fegyelem verse. Fegyelmezve benne az ihlet, feszesre faragott a forma. Szigorúan felépített, hagyományos – klasszikus? – veretű hosszú (vagy „félhosszú”) költemény, amelyben a hatos és hatodfeles jambikus sorok szabályos rím szerkezetbe feszítve teremtik meg a ritkábban használt ötsoros strófák áradó rendjét. Ebben az áradó rendben azért látszik némi ellentmondás. Mintha feszes volna a választott és jól kidolgozott forma, túl feszes a személyiség azon feltétel nélküli hirdetéséhez, amire a vers vállalkozik. A monádok a lét elveként időt és teret egybefogva őrzik és hirdetik a személyesség, az individualitás, az egy princípiumát. A harmincas évek mítoszai című, jóval későbbi versben mondja Vas István, hogy *akkor* – a Monádok megírása előtti időben – „elindult / Hódító útra nálunk is a Hitrege”. Ezzel „a mitikus, a mágikus, a kultikus” alapra épülő Hitregevel szemben létezik a dióhéjban az egyedi monaszok szabadságának princípiuma. Leibniz mondja, hogy „a monaszoknak nincsenek ablakaik, amelyeken át valami beléphetne vagy távozhatna”. Majd még azt is: „De a monaszoknak kell hogy legyenek minőségeik, mert különben még csak létezők sem volnának.” A létnek ezt az ablaktalan, de egyben minőségekkel meghatározott elvét állítja szembe Vas István a mindent mindennel azonosító menetelesséssel a Hitrege zászlaja alatt. Voltaképpen a különbözőzésre, tehát az életre való jogot. Ezért érthető a formát feszítő, az áradást felidéző belső (tartalmas) ellentmondása a Monádoknak. Egyike azoknak a minőségeknek, amelyekről Leibniz beszél. E minőségek teszik a vers létezését.

Marad mégis a forma szigorúsága. Ezzel együtt a fegyelem, az intellektus megbecsülése, a strófák zenéjével rabul ejtett örökkévaló. Mintha éppen a Monádokról beszélhet volna Rónay György, amikor Halász Gáborral vitatkozott. A megszólalás ünnepélyes visszafogottságának hangerejét teremti meg e minőségekkel Vas István, valamint a zűrzavarban is nyugalmas kívülállását, mintha a hagyományosra, a klasszikus formára hangszerelt versbeszéd valóban menedékhelye lenne az űzött léleknek, a hitregekből

menekülő gondolatnak, a társat kereső lélknek. „Lehet-e múlt idő, amelyben én nem éltem?” – hangzik fel a versben a kérdés, és érekszik rá hosszú strófaikon át a válasz: „Világtörténelem csak az, amit megélek. / Ez származásom és arisztokráciám. / Halványzöld lombon át a kerti ünnepélyek / Renaissance-napja süt tavasszal néha rám. / Aranybrokát ruhák, tengerszaga a szélnek. . .” Majd később: „Semmi se múlik el szívedben és szívedben, / És fáj és fölbuzog az, ami rég letűnt. / A saurusok korát megéltük már mi ketten, / És tudjuk már, hogy ott reszket majd életünk / A föld halálakor, a végső, nagy hidegben.” És a vers zárószakasza: „Kosztümök, korszakok, dallamok, merre szálltok? / Mi marad? atomok, eónok. . . te meg én. / Te már talán tudod – ugye, te hétszer-áldott? – / Milyen szabály szerint keringünk, mint szegény / Göröngyök, csillogok, boldogtalan monádok.”

Csak „a végső, nagy hidegben”, „a föld halálakor” tudható a monádok keringésének szabálya, ott található meg a létezés értelme. A monádokon a halál út majd ablakot. S akkor beléphet a keringés értelme. A „végső, nagy hideg” *előtt* azonban csak az én ünnepe őrizhető meg, az egyediség, a személyiség, és az is kicsoda veszedelmek árán. Ráismerés és búcsú, megőrzés és veszteség egy időben – ez a Monádok, Vas István nagy ívű, visszafogott indulattal telített költeménye. Teljes harmóniában van itt jelen az elvonatkoztatásra kész intellektus és a mélyen megélt személyes veszteség, a veszedelem érzésével együtt. Így lesz a Monádok – gondoljunk ismét a Leibniznél említett minőségekre – a rémület visszafogott, tartózkodó ünneplőessége. És ezzel együtt a nemzedék költészetének a „harmincasok” lírájának – egyik – összefoglaló műve. Amire egyaránt érvényesek Halász Gábor bíráló szavai és Rónay György válaszáának érvei. Meg természetesen az is, amit Vas István mondott, hogy nem „formakérdés” . . .

A klasszikus forma nyugalmára visszafogott döbbenet, a fegyelmezett érzés szabályosan ritmizált hullámzása, bár menedék és esély az egyediség minőségének fenntartására, mégis zsácutca. Ez a klasszikus formai alapokra épülő eszmény tartós önvédelem természetesen, de a költő innen már kilép a „verses leletnapló” felé. Nem mintha a zsácutca rossz utca volna. Csak egyszerűen minden sürgetővé válik, és minden pillanat fontossá. Dokumentálni kell rövid versekben a múlt napokat, az egyszeri látványokat, a besúgásokat, a kihallgatásokat, a bujkálásokat, a sokszorozódó veszélyérzetet, mert ekkor – a Hitregék összeomlását megelőző időszakban – már valóban az életre, nem a versre megy a játék. Függetlenül attól, hogy ez a játszma semmivel sem könnyebb; mindkettő egyformán könyörtelen: „És szél és téli ég, ködös, nagy búcsúzások, / És csók és indulás és vissza még feléd. / Kucsmád, karmantyúd és szép szempillád megázott / Hosszú felhő födi a fázó hold felét, / Mint vállamat köpeny. Kezemből vér szívárogo.”

A vér szívárgásának dokumentumai a Monádok után következő időszak, a Március-tól márciusig ciklus költészete.

A hagyományosra alakított Monádok nyeresége a versnek (és a költészetnek), ám vesztesége az ihletnek, míg a leletnapló verseiben az ihlet uralkodik el, természetesen nem „anarchikusan”, csak mintha lazábban szólna a verssor és a szakasz, mindenképpen közvetlenebbül.

(*Önarckép a hetvenes évekből*) A túlélést követően sok jelentős verskötet, fordítások, fontos tanulmányok és verskritikák, a visszaemlékezések: a „líra regénye” kötetei után vagy azokkal párhuzamosan, már-már a hallgatás küszöbén készül a hetvenes években a költő (újabb) önarcképe. Többé nincsenek kételyek, hogy milyen legyen a vers. Kifo-

gyott Halász Gábor bíráló szavainak mérge. Felesleges volna már a védekezés. A klasszikus alapokra épített új költészet modernségéhez nem férhet többé kétség. Már érvényes a nem kiáltunk, a nem rikkantunk, a nem dalolunk költői alapállása. Tehát akár dalolhatunk is. A Monádok verseszménye és a rákövetkező „verses leletnapló” között teremtett feszültség megszűnt. Mégpedig úgy, hogy – „sziporkázóan szilárd szerkezetben” – egyensúlyba került a két aspektus. Mintha a monaszokon ablakok nyíltak volna, mintha a dióhéj-fegyelmű intellektus az ész tapasztalt szenvedélyét hirdetné, s nem kíván se „bosszút”, se „dinamitot” többé „az ész tapasztalatlan szenvedélye”, miként a harmincas és negyvenes években.

Az önarckép versei az ész tapasztaltságára, a megismert szenvedélyre, a forma és az ihlet egyensúlyára épülnek. A megtalált egyensúly sem megnyugtató azonban. Még végigfut ezeken a verseken egy új (kései?) szerelem érzéki borzongása, de már erősebb a kikötő-élmény. Miként a Bartók című versben mondja: „Pedig nem látszott az arcán, / Hogy nincs messze az idő, mikor ezt a, / Ezt a szép vagy gyönyörű vagy prrr csacsá prrr – / Amikor itt hagyja ezt az egészet.” Az önarckép versein mintha valóban nem látszana, holott mélyen belevésődött a versszerkezetekbe, a képekbe, a mintha lazább formákba, a már nem annyira dióhéj-fegyelmű strófákba az intellektus régi hősiességéről való lemondás ráncálójára. És az önarckép ráncai felfedik a tapasztalatból, a bölcsességből következő iróniát: „Öregembert ki látott már / Görkorsolyázní?” – kérdezi a Mozzanat című vers első két sorában, és mintha a kérdésből kitetsző öngúny azt a feszélyezettséget leplezné, hogy még mindig vannak versvállalkozások, hogy mindig lehetséges az új élmény, pedig már kimondhatatlan, mert a meglett egyensúllyal együtt felépültek a korlátok is, a versbeszéd vállalt formáinak szigorú határai. A Csak azt nem című vers számol be erről legközvetlenebbül, mert minden elmondható a hajukról, a szemükről, a combjukról, „József Attila még egy nő / Gyomráról is beszélt, s a belek alagútjain / S a vesék forró kútjain új életre kapó / Salakról” – „de valamit nem mondtunk ki soha még”. Csak azt nem. Kagylót, kelyhet, oltárt mondhatott a klasszikus formára építkező, az intellektus szigorát követő költő, de azt a „két szótagú” szót nem mondhatta ki. „Az volna jó halál, / Túl kinokon, öntudaton, túl a beszélt beszéd / Határain, ki nem nyíló ajkam mögött ha más / Se mondanék, csak ezt és semmi más, csak ezt, csak ezt.” A görkorsolyázó öregember gúnyos önismerete, ami a vers kudarca is, a vállalt és egy életen át épített versbeszéd veresége: a hetvenes években már nem lehet hetvenkedni, legfeljebb elrejtőzni a halandsavers rejtélyeibe, a Bartók-versből hallatszó „prrr csacsá prrr”-be. Az irónia nevében végbevitt leszámolás a költői beszéd prófétaságával. Ám olyan magas szinten, hogy erre a tapasztalatra még ráépíthetők a nagy történelmi látomások és még egy nagy küzdelem az ars poeticával az Avilai Teréz intelméből című versben. Ez utóbbi Vas István kései lírájának az a teljesítménye, amely a prófétaság kudarcának élményét még visszakapcsolhatja a Monádok verseszményéhez, és vissza is kapcsolja. Így épül teljessé és áttekinthetővé az életmű. Szent Teréz attribútuma az égő nyíl a szívben; misztikus műveiben az istennel való egyesülést keresi. Vas István az intelmeket hangsúlyozza, nem az attribútumot, nem is a misztikus műveket. Azt, hogy „ha túllép a természetben, megbénul az értelem, / És kiszárad a lélek a sivatag terepen”. Ugyanitt kérdezi: „Mellesleg, a szellem egész épületének mi az alapja?” És így válaszol: „Csak az alázat, semmi más. És Istenhez közelebb jutva / Nővekszik az alázat – különben elvész az eredmény.”

A hetvenes években készült önarckép nem a próféta arca. Ezt az arcot az alázat ráncái hálózák be, és annak megértése, hogy nem lehet lekötözni a lelket – „ez tiszta örültség” –, nem bűn, de büntetés.

Ez ért be az önarckép verseiben: a szellem, a lélek tartományában az alázat, aminek „csömör nem lép a nyomába”. De közben elmúlt az élet, maradt az öregember görkorsolyán. Egybeállt az élet és a költészet Vas István lírájában. Költő Alexandriában.

BÁNYAI János

DUNA MENTI BAGATELLEK

Esterházy Péter: *Hahn-Hahn grófnő pillantása*. Magvető, 1991

„szavakból akar Dunát építeni?”

A Duna hordalékáról olvassuk a könyvben, hogy a folyó eleinte viszonylag nagy kődarabokat, majd jókora kavicsokat, később mind apróbb szemeket görgtet magával, mígnem végül már csak lebegtetésre alkalmas, porhanyós anyagot. Ehhez a szemcsés halmazállapothoz hasonló az a sokféle miniatúr szöveg, melyet Esterházy Péter *lefelé a Dunán* összegyűjt. Kritikusai beidegződésünknek megfelelően elsőként rendszerint a művek formaelvei, tartópillérei, tengelyei felől érdeklődünk. Esterházy a *Hahn-Hahn grófnő pillantásában* azzal könnyíti meg munkánkat, hogy tengelyül a 2850 kilométeres Dunát választja, ennek *mentén* rendezi el az élményeket, anekdotákat. Műfajparódiáinak, travesztiáinak ismeretében eleinte azt föltételeznénk, nem útleírást tartunk a kezünkben. Az Utazók, a rokonszenves serdülő fiú, a „kvázi-vidéki unokaöcs” és Roberto, a kvázi nagybácsi azonban mégis megjárják az utat. Az 1991-es évet a publicisztikus Elefántok, Halacsák, Kalauzok után ezek szerint egy negyedik, nem fikciós zsánerű kötettel zárja Esterházy. Detail-művészetének körei tehát egy könnyed bedekkerrel gazdagodnak, melyet Duna-regénynek becéz az irodalmi közvélemény. Persze, az említett lebegtetés egyaránt illeti a tárgyat, formát, fikciót, non-fictiont, ahogyan ezt Esterházy írásgyakorlatában megszoktuk.

A könyv harmadik fejezetében áll egy „kvázi-Heine” mondat, melynek metaforikus-ságát néhány oldallal később máris visszavonja: „A Duna egy szonett, beszédmód, diszkurzus.” Majd: „A Duna nincs, ez a Napnál is világosabb. A Duna az nem valami, nem a vize, nem a vízmolekulái, nem a veszedelmes mederviszonyok, a Duna az egész, a Duna a forma. A forma, az nem köntös, mely alatt megbúvik valami nálánál fontosabb és szeriőzebb. (In concreto: a víz. . .) Mit jelent, hogy egy könyv formája a Duna? Olyan forma volna ez, mint a szonett? Mi itt a tizennégy? Nem szonett, inkább regény? Ott még tizennégy sincs; mi a regény? Ezt, manapság, minden regény külön elmondja magáról, azaz a definíciók visszakanyarodnak magukba, forrásból az eszbe és viszont; egyidejűek, nem voltak és nem lesznek, csupán vannak.” Esterházy szívesen ironizálja a posztmodern regény önreflexiós gesztusait, ám maga sem tér ki előlük, hisz éppen a Duna mint nagy történelmi, művelődéstörténeti téma az, ami önmagában nem irodalom, nem regény és nem mondat: „lesz minden, múlt, jelen, jövő, árvíz és aszály, lesz buzgár és halászlé, és lesznek emberek – egyvalami nem lesz magától, az egyetlen, amire igazán szükségem volna, arról nem tudtam, hogyan lesz, hogyan lesz itt mondat”. Mi tagadás, az olvasó ettől tart a legkevésbé, mint ahogyan e szerénységet egyfolytában ellenpontozza az Esterházy-mondat jól ismert szellemes, játékos szintaxisa. Az ígéretet is valóra váltja, valamint eleget tesz az általa kitalált hivatás, az utazás mun-